

165

2295

Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

Сорока Марія Василівна

УДК 373.5.02:[911.3:30](477)(043.3)

**ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЗНАНЬ
УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ
У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ**

13.00.02 – теорія та методика навчання географії

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

1942

БІБЛІОТЕКА
НПУ імені М.П. Драгоманова

НБ НПУ

імені М.П. Драгоманова

100310530

Київ - 2005

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Київському міському педагогічному університеті імені Б.Д.Грінченка, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, доцент
Паламарчук Лариса Борисівна,
Київський міський педагогічний університет
імені Б.Д.Грінченка, доцент кафедри методики
викладання природничо-математичних дисциплін

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Зеленська Любов Іванівна,
Дніпропетровський національний університет,
завідувач кафедри фізичної та економічної географії

кандидат педагогічних наук, професор
Чернов Борис Олексійович,
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди,
завідувач кафедри географії і методики навчання
природознавчим дисциплінам

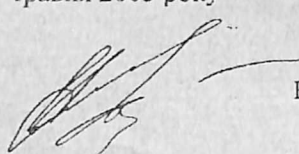
Провідна установа - Інститут педагогіки АПН України,
лабораторія географічної освіти, м.Київ

Захист відбудеться 10 червня 2005 р. о 16год. 30хв. на засіданні спеціалізованої вченої ради К.26.053.11 в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м.Київ, вул.Пирогова, 9

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м.Київ, вул.Пирогова, 9

Автореферат розісланий „5” травня 2005 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. О.Постернак

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Україна пішла шляхом формування демократичної правової держави і громадянського суспільства в ній, щоб згодом зайняти достойне місце в світовій спільноті. Цій ідеї підпорядковуються трансформаційні процеси, що відбуваються в усіх сферах життєдіяльності суспільства, у тому числі в освіті та вихованні. Процес реформування освіти має чітко виражений гуманістичний підхід, який передбачає поєднання суспільних, державних інтересів з інтересами особистісного становлення людини та її самовизначення в суспільному й особистому житті. У центрі уваги соціального інституту освіти перебуває людина, громадянин України, адже особистість може досягти успіху в житті, добробуті, самореалізації, визнання тільки у взаємодії з іншими людьми, і полем цієї взаємодії, насамперед, є Україна – держава, країна, суспільство, соціокультурна система з певним природним підґрунтям.

Реформування змісту шкільної географічної освіти здійснюється шляхом наповнення її змістом, що забезпечує соціокультурну грамотність особистості. Соціокультура – це складна гетерогенна система, що включає різноманітні за своєю предметною і соціальною природою елементи (матеріально-технічні об'єкти, засоби праці і комунікації, матеріальні і духовні продукти, послуги, ідеологічні, мистецькі цінності, зразки і норми, відносини між людьми), які об'єднують людською діяльністю. Соціокультурні знання сприяють засвоєнню учнями цінностей суспільства, ознайомленню з нормами, правилами, взірцями соціально схвальної поведінки. Такі знання забезпечують гармонію в стосунках з навколишнім світом, що охоплює послідовно: людину – родину – громаду – націю (державу) – людство в цілому та природне довкілля. Система соціокультурних знань в результаті становить соціальну основу особистості.

Аналіз праць показав, що формування соціокультурних знань учнів є складовою гуманізації та гуманітаризації шкільної географічної освіти, що перебуває в полі зору науковців, методистів, вчителів практиків (Л.І.Круглик (1972), В.П.Максаковський (1998), Л.Ф.Мелько (2003), С.С.Пальчевський (1995), О.В.Плахотнік (1998), В.Ю.Пестушко (2004), Л.Б.Паламарчук (1997), А.Й.Сиротенко (1995), В.А.Щеньов (2001)). Соціокультурний зміст географічних знань частково реалізується у сучасних підручниках та посібниках з географії для різних курсів, в тому числі і „Географії України” (А.Й.Гілецький (2002), Ф.Д.Заставний (1994, 2000), П.О.Масляк, П.Г.Шищенко (1992), А.Й.Сиротенко (1994, 2001), О.І.Шаблій (1994), Б.О.Чернов (2000, 2004)).

Аналіз передового досвіду та шкільної практики свідчить, що у сучасній школі потенціал соціальної географії у формуванні соціокультурних

знань учнів використовується не систематично, не достатньо уваги приділяється географічним знанням соціокультурного змісту та спрямування. У методиці навчання географії потенціал фізичної та економічної географії для розкриття соціокультурної інформації недостатньо вивчений, потребують удосконалення методичні підходи до викладання економічної і соціальної географії. У змісті шкільної географічної освіти відсутні системні знання з геодемографії, географії релігії та культури, політичної географії та геополітики, без яких становлення сучасної інтелектуально розвиненої особистості не можливе.

Для формування особистості українського школяра є актуальним багатоаспектне вивчення соціокультурного підґрунтя життєдіяльності людини в межах суспільно-територіального комплексу України. Це завдання реалізується у процесі вивчення інтегрованого курсу „Географія України”. (8-9 клас), що поєднуючи знання з фізичної, соціальної та економічної географії, створює цілісний поліструктурний образ України.

В результаті аналізу педагогічної та географічної літератури виявлено, що у методиці навчання географії відсутні цілісні системні дослідження з проблеми формування соціокультурних знань учнів у процесі вивчення шкільних географічних курсів. Учням бракує системи геосоціокультурних знань, необхідної для успішної соціалізації, інкультурації, ідентифікації особистості.

Отже, в методиці навчання географії існує суперечність між необхідністю формування соціокультурних знань учнів у процесі вивчення шкільної географії, її окремих курсів, в тому числі курсу „Географії України” та станом методичної розробки цього питання.

Необхідність розв’язання виявленої суперечності зумовила вибір теми дисертаційного дослідження „**Формування соціокультурних знань учнів основної школи у процесі вивчення географії України**”.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану і загальної проблеми наукових досліджень Київського міського педагогічного університету імені Б.Д.Грінченка як складова дослідження „Теоретичні та методологічні основи удосконалення навчання і виховання в галузі загальної середньої освіти” (протокол № 2 від 18.10.1999 року). Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Київського міського педагогічного університету імені Б.Д.Грінченка (протокол №1 від 25.02.2002 року) та узгоджена в Раді з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол №5 від 14.05.2002 року).

Об'єктом дослідження є процес навчання географії учнів основної школи.

Предмет дослідження становлять зміст, форми та методи формування соціокультурних знань учнів у процесі вивчення шкільного курсу „Географія України”.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці методичної моделі формування соціокультурних знань учнів у процесі вивчення шкільного курсу „Географія України”.

Гіпотеза дослідження базується на припущенні, що засвоєння соціокультурних знань учнями у процесі вивчення шкільного курсу „Географія України” буде успішним за умови доповнення основного змісту курсу знаннями про багатоаспектну життєдіяльність суспільства, культуру освоєння природного середовища, етнос; послідовного, цілеспрямованого, узгодженого застосовування для формування соціокультурних знань традиційних методів навчання та методів активізації пізнавальної діяльності учнів; створення навчальних ситуацій, які забезпечать набуття учнями досвіду соціальної поведінки.

Відповідно до мети та гіпотези дослідження було визначено такі завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз теорії і практики формування соціокультурних знань учнів основної школи у процесі вивчення географії.
2. Розробити критерії та сутнісні характеристики рівнів сформованості соціокультурних знань учнів основної школи.
3. Виявити організаційні, психолого-педагогічні умови формування соціокультурних знань у учнів 8-9 класів.
4. Теоретично обґрунтувати модель формування соціокультурних знань учнів основної школи у процесі вивчення географії України та експериментально перевірити її ефективність.

Методологічну основу та теоретичну базу дослідження становлять положення щодо гуманізації, гуманітаризації, соціокультурної цінності освіти, покладені в основу нормативно-правових державних документів про освіту (Закон України „Про освіту”, Закон України „Про загальну середню освіту”, Державна національна програма „Освіта” („Україна ХХІ століття”), Національна доктрина розвитку освіти України в ХХІ столітті, Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти) та Міжнародної хартії географічної освіти; класичні підходи до визначення місця і ролі географії у формуванні особистості громадянина (С.Л.Рудницький, С.Ф.Русова, К.Д.Ушинський); сучасні підходи до гуманізації та гуманітаризації шкільної

географічної освіти (В.П.Максаковський, А.Й.Сиротенко, О.І.Шаблій, В.А.Щенев); антропогеографічні ідеї (С.Л.Рудницький, В.М.Кубійович); сучасна школа соціальної та економічної (суспільної) географії (Ф.Д.Заставний, М.Д.Пістун, О.Г.Топчів, О.І.Шаблій); методичні засади вивчення географії в школі (А.В.Даринський, А.Й.Сиротенко, Г.А.Понурова, В.П.Корнеєв, С.Г.Кобернік, Л.Б.Паламарчук); психологічні теорії розвитку особистості, діяльності і спілкування (Л.С.Виготського, Е.Еріксона, Ж.Піаже, С.Л.Рубінштейна, Е.Шпангера); психологічні вимоги до процесу вивчення географії в школі (Е.Н.Кабанова-Меллер, Т.А.Корман).

Для розв'язання поставлених завдань і перевірки гіпотези дослідження застосовувались такі методи дослідження:

- аналіз філософської, психолого-педагогічної, соціологічної, географічної, методичної літератури з проблеми дослідження; директивних матеріалів Міністерства освіти і науки України, навчальних програм, підручників, посібників з метою встановлення рівня розв'язання проблеми;

- вивчення передового педагогічного досвіду, практики загальноосвітньої школи (спостереження, бесіди, анкетування), що дало змогу виявити рівень сформованості соціокультурних знань учнів основної школи;

- педагогічний експеримент, у процесі якого було встановлено недоліки традиційних підходів до вивчення курсу „Географія України” щодо формування соціокультурних знань учнів та перевірено ефективність експериментальної моделі (формуючий експеримент);

- статистична кількісна та якісна обробка результатів, на основі якої було перевірено гіпотезу дослідження, педагогічну ефективність розроблених методичних рекомендацій.

Організація дослідження. Дослідження проводилось поетапно з 1997 по 2004 рік.

На першому етапі (1997-1998рр.) здійснювався аналіз філософської, педагогічної, психологічної, методичної літератури, конкретизувались завдання роботи, проводився констатуючий експеримент.

На другому етапі (1998-2001рр.) розроблялась теоретична концепція експериментального дослідження та методичні рекомендації для вчителів щодо формування соціокультурних знань учнів; відбувалась попередня апробація експериментальної моделі.

На третьому етапі (2001-2004рр.) проводився формуючий експеримент. Здійснювався аналіз одержаних експериментальних даних, літературно оформлялись тексти дисертації та автореферату.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалась у загальноосвітніх навчальних закладах м.Броварів (спеціалізована загальноосвітня школа №5 з поглибленим вивченням іноземних мов; навчально-виховний комплекс; спеціалізована загальноосвітня школа № 7 з поглибленим вивченням суспільно-гуманітарних та природничих предметів), Броварського району Київської області (Плосківська ЗОШ, Шевченківська ЗОШ), м.Чернівці (гімназія №4, ЗОШ №4), Сторожинецькому районному ліцеї Чернівецької області. У педагогічному експерименті були задіяні 1460-учнів 8-9 класів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше в теорії і методиці навчання географії обґрунтовано модель формування соціокультурних знань учнів у процесі вивчення географії України, системоутворюючими компонентами якої є змістовий та операційно-діяльнісний; визначені організаційні та психолого-педагогічні умови ефективного функціонування розробленої моделі. Уточнено і доповнено зміст розділів і тем курсу „Географія України”, що мають соціокультурне спрямування.

Запропоновано інтелектуальний, емоційно-ціннісний, світоглядний, поведінковий критерії для визначення рівнів сформованості соціокультурних знань учнів.

Конкретизовано зміст поняття „соціокультурні знання” в системі шкільної географічної освіти.

Набули подальшого розвитку концептуальні положення щодо формування особистості громадянина України у процесі вивчення шкільного курсу „Географія України”.

Практичне значення та впровадження одержаних результатів. Навчання за запропонованою моделлю формування соціокультурних знань учнів експериментальних класів у процесі вивчення географії України сприяло глибокому і усвідомленому засвоєнню ними відповідного географічного матеріалу. Розроблені методичні рекомендації до розділу „Населення України”, тем „Формування території України”, „Географічні дослідження на території України”, впорядкований короткий словник термінів і понять з соціокультурним змістом посилюють соціокультурний зміст курсу „Географія України”. Цілком готові до впровадження у масову шкільну практику. Програма курсу „Політична географія”, що має відповідний гриф Міністерства освіти і науки України, може використовуватись як програма курсу за вибором у 10-11 класах з профільним навчанням та може бути адаптована для факультативного навчання учнів 9 класів.

Результати дослідження пройшли перевірку і впроваджувались вчителями географії у Плосківській і Шевченківській загальноосвітніх школах Броварського району Київської області (довідка №101 від 21.12.04), спеціалізованій загальноосвітній школі №5 з поглибленим вивченням іноземних мов; навчально-виховному комплексі; спеціалізованій загальноосвітній школі № 7 з поглибленим вивченням суспільно-гуманітарних та природничих предметів м.Броварів (довідка №1152 від 26.10.04), гімназії №4 м.Чернівців (довідка №47 від 20.08.04), загальноосвітній школі № 4 м.Чернівців (довідка №109 від 20.08.04), Сторожинецькому районному ліцеї, м.Сторожинець (довідка №66 від 17.09.04).

Вірогідність результатів дослідження забезпечена відповідністю наукового апарату об'єкту, предмету та меті дослідження, застосуванням комплексу методів, адекватних поставленій меті й завданням, кількісним та якісним аналізом експериментальних даних; репрезентативністю вибірки й обробкою результатів дослідження з використанням методів математичної статистики.

Апробація результатів дисертації здійснювалась шляхом публікацій праць та виступів на X Міжнародній науково-практичній конференції „Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства” (Київ, 2001); XI Міжнародному науково-методичному семінарі „Навчально-методичне забезпечення безперервної географічної і картографічної освіти” (Харків, 2002); Міжнародному науково-методичному семінарі „Модернізація і реформування середньої, вищої і післядипломної географічної та картографічної освіти в країнах СНД: досвід, проблеми, перспективи” (Харків, 2003); Науково-практичній конференції „Географічна наука та освіта в Україні” (Київ, 2000); Всеукраїнській науково-практичній конференції „Проблеми професійної підготовки вчителя школи майбутнього” (Мелітополь, 2001); Науково-практичній конференції „Актуальні проблеми розвитку економіко-географічної науки та освіти в Україні” (Київ, 2003); IX з'їзді Українського географічного товариства (Чернівці, 2004); у виступах на семінарах, круглих столах, нарадах для вчителів географії м.Бровари, Броварського району, м.Києва.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження відображено у 15 одноосібних публікаціях. Серед них - 5 опубліковано у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, 3 – у науково-методичних виданнях для вчителів, 7 – у збірниках матеріалів наукових конференцій та з'їздів.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається з вступу, двох розділів та висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (275 найменувань) та семи додатків на 46 сторінках. Загальний обсяг дисертації 243 сторінки комп'ютерного набору, з них 162 сторінки основного тексту. Дисертація містить 9 рисунків, 7 таблиць на 12 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, розкрито зв'язок роботи з науковими програмами, визначено об'єкт, предмет, мету, гіпотезу, завдання, методи дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне, практичне значення здобутих результатів, вміщено інформацію про апробацію результатів дослідження та публікації.

У першому розділі „Проблема формування соціокультурних знань в теорії та методиці навчання географії” проведено аналіз філософської, педагогічної, географічної, психологічної, методичної літератури щодо актуальності наповнення змісту освіти в цілому та географічної зокрема соціокультурними знаннями; розглянуто історію вивчення аспектів життєдіяльності суспільства географічною наукою.

Аналіз праць зарубіжних і вітчизняних педагогів Г.Г.Ващенко, О.І.Вишневського, С.У.Гончаренка, О.В.Духновича, Д.Дьюї, О.В.Заславської, Н.М.Лавриченко, Ю.І.Мальваного, А.Маслоу, М.І.Пирогова, К.Роджерса, С.Ф.Русової, Г.С.Сковороди, В.О.Сухомлинського, К.Д.Ушинського та інших дає підстави зробити висновок, що наповнення змісту географічної освіти соціокультурними знаннями відповідає соціокультурній парадигмі розвитку освіти, яка знаходить компроміс щодо поєднання інтересів суспільства та особистості і реалізує сукупність завдань освіти як соціального феномена.

Наукові погляди на зміст понять „знання”, „соціум”, „суспільство”, „соціальне”, „культура”, „соціокультурне”, розкриті у працях філософів, педагогів, географів (М.М.Баранський, М.Вебер, Й.Гердер, Е.Дюркейм, В.П.Макасовський, М.Ю.Наумова, Т.Парсон, М.Д.Пістун, С.Пуффендорф, П.Сорокін, М.Т.Степико, О.Г.Топчєв) покладені в основу змісту поняття „соціокультурні знання”. Їх ми трактуємо як знання про специфіку соціуму, його географічне розташування, особливості буття (життєдіяльності) в певній природній, соціальній і культурній реальності, способи діяльності та освоєння природного середовища, мову, звичаї, релігію, політичні ідеї, правові та моральні норми, мотивацію економічної діяльності, контакти з іншими народами. В географії соціокультурні знання розглядають на локальному, регіональному, глобальному рівнях.

Аналіз діючих в школі програм та підручників з географії показав, що соціокультурні знання входять, насамперед, до змісту курсів економічної і

соціальної географії. Це розділ „Економічна і соціальна географія України” (9 клас, 68 годин) комплексного курсу „Географія України”, що вивчається протягом 8-9 класів, та курс „Економічна і соціальна географія світу”(10 клас, 34 години). Крім того, у курсі „Рідний край” (5 клас, 34 години), який має закласти основу краєзнавчої компетенції особистості, вивчаються теми: „Населення краю: історія та сучасність”, „Господарська діяльність”, „Взаємодія людини і природи”; у курсі „Загальна географія” (6 клас, 68 годин) – розділ „Людство на Землі”; у курсі „Географія материків та океанів” (7 клас, 68 годин) – розділ „Земля – наш спільний дім”. Цей аналіз дозволив визначити провідне місце курсу „Географія України” у формуванні соціокультурних знань учнів, оскільки він забезпечує вивчення рідного довкілля на локальному, регіональному рівні і сприяє розвитку етнічного, територіального, державницького патріотизму.

Констатуючий експеримент дав змогу з’ясувати інтерес учнів до вивчення соціокультурних знань в курсі „Географія України”; мотивацію навчальної діяльності щодо опанування ними; рівень поінформованості учнів щодо соціокультурної тематики.

Аналіз результатів анкетування щодо виявлення інтересу до соціокультурних знань показав, що переважна більшість учнів (67%) виявляють зацікавленість до соціокультурних питань і мають готовність до подальшого опанування ними.

Серед мотивів навчальної діяльності переважали пізнавальні, на другому місці були мотиви особистісного становлення; на третьому – утилітарні; найменшу кількість балів набрали формальні мотиви. Більшість учнів не надали належного значення суспільним мотивам. Результати опитування свідчать про загалом високу зацікавленість учнів у соціокультурних знаннях, про розуміння їх значимості для розвитку когнітивної сфери особистості та особистісних досягнень.

Аналіз відповідей учнів 9 класів на запитання контрольних робіт на етапі констатуючого експерименту показав, що вони успішно справились з завданнями репродуктивного і практичного характеру, а завдання проблемного й творчого характеру становили складність для більшості. Складними для учнів виявились запитання, пов’язані із соціальним комплексом і культурою. Рівень сформованості соціокультурних знань з розділу „Населення України” становив 64,7%, з теми „Соціальний комплекс України” – 51,8%. Отже, аналіз результатів констатуючого експерименту довів необхідність розробки методики формування соціокультурних знань учнів у курсі географії України.

У другому розділі „Формування соціокультурних знань учнів у процесі вивчення курсу „Географія України” визначено організаційні, психолого-педагогічні умови формування соціокультурних знань учнів, створено модель їх формування; експериментально перевірено та доведено ефективність моделі; здійснено аналіз змісту розділів і тем курсу „Географія України”, що мають соціокультурний зміст та здійснюють визначальний вплив на формування особистості громадянина України; теоретично обґрунтовано навчальний курс „Політична географія”; проаналізовано результати експериментального дослідження.

До організаційних, психолого-педагогічних умов належать: врахування особистісних характеристик вчителя, наявність у нього педагогічних умінь – прогностичних, організаційних, комунікативних, здійснювати творчу діяльність, індивідуальний підхід, проводити дослідну роботу; врахування психологічних особливостей підліткового віку, посиленість навантаження, підтримання інтересу підлітка до процесу опанування знаннями, залучення його до активної участі у процесі пізнання, здобування нових знань, створюючи належний соціокультурний простір та умови для спілкування підлітка у процесі навчання через застосування методів активізації пізнавальної діяльності учнів (діалогічні, проблемні, ігрові, виконання творчих завдань); використання сучасних дидактичних принципів навчання; створення навчальних ситуацій, які сприяють формуванню соціального досвіду особистості.

У ході педагогічного дослідження вивчення соціокультурного змісту курсу „Географія України” ґрунтувалось на сучасних принципах освіти, які були розділені на загальнодидактичні та специфічні і згруповані таким чином: принципи, що стосуються всіх компонентів дидактичного процесу (гуманізації, гуманітаризації, науковості змісту і методів, розвивального і виховного характеру, практичної спрямованості, системності і послідовності, емоційності навчання); принципи, що стосуються діяльності суб'єктів викладання (демократизації, доступності й дохідливості викладання, наочності, диференціації); принципи, що стосуються діяльності суб'єктів учіння (мотивації, активності, свідомості та самостійності у навчанні); принципи, що стосуються контрольних-оцінювальних функцій дидактичного процесу (міцності засвоєння знань, умінь і навчочок); принципи, що стосуються особливостей викладання шкільних курсів географії (краєзнавчий, екологічний, культурологічний, народознавчий).

Відповідно до визначених умов формування соціокультурних знань учнів були обрані активні методи навчання, колективна робота, робота в парах, малих творчих групах, індивідуальна робота. Змістове навантаження

навчальних ситуацій повинно сприяти позитивному особистісному самовизначенню і позиції конструктивного соціального оптимізму.

Розробляючи модель формування соціокультурних знань учнів у процесі вивчення курсу „Географія України”, ми керувались ідеєю доцільності та соціокультурної цінності географічних знань про людину в системі „природа-людина-суспільство”.

На основі системного аналізу було створено структурно-функціональну модель формування соціокультурних знань учнів у процесі вивчення курсу „Географії України”. Вона складається з таких компонентів: цільового, мотиваційного, змістового, операційно-діяльнісного, контрольно-регульовального, оцінково-результативного (рис. 1). Системоутворюючими компонентами є змістовий та операційно-діяльнісний.

Цільовий компонент включає мету та цілі навчально-виховного процесу щодо опанування соціокультурними знаннями. Метою вивчення соціокультурних знань в курсі „Географія України” є сприяння розвитку особистості громадянина України на їх основі; створення в школярів цілісного поліструктурного образу України за умови багатоаспектного вивчення соціокультурного підґрунтя життєдіяльності людини в межах суспільно-територіального комплексу країни.

Мотиваційний компонент засвоєння соціокультурних знань становить природний пізнавальний емоційний інтерес до середовища, в якому перебуває учень; усвідомлення потреби в знаннях. У дослідженні обґрунтовано, що соціокультурні знання, несучи інформацію про способи життєдіяльності суспільства в певному середовищі, дають змогу людині обрати свій спосіб адаптації до соціального і природного середовища, опанувати соціально-схвальні способи поведінки відповідно до особистісних потреб не вступаючи при цьому в конфлікт із суспільними вимогами; сформувати світогляд.

Змістовий компонент моделі включає теми курсу, що містять науково-теоретичні знання, які мають соціокультурний зміст і розкриваються через поняття соціально-економічної географії, ознайомлення з елементами матеріальної і духовної культури, еталонами соціального досвіду – способами освоєння природного довкілля, облаштування суспільного життя, з обрядами, звичаями, пормами соціально-схвальної поведінки, пам'ятками природи і культури; висвітлюють досвід творчої діяльності, досвід емоційно-ціннісного ставлення до довкілля і себе.

Аналіз чинної програми з курсу „Географія України” показав, що до розділів і тем з значним потенціалом для формування соціокультурних знань належать: 8 клас - „Фізико-географічне положення України”; „Формування

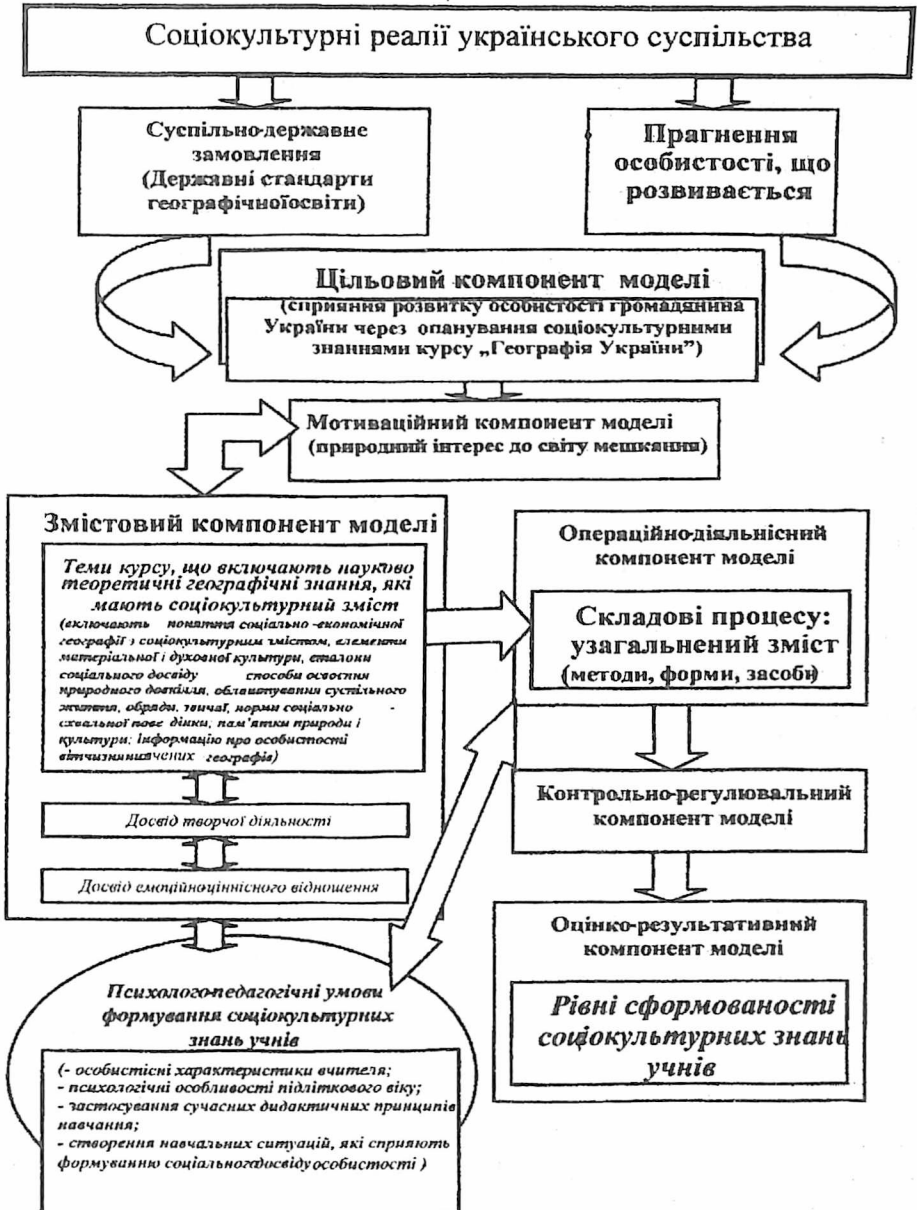

Рис. 1 Модель формування соціокультурних знань учнів у процесі вивчення курсу „Географії України“.

території України”; „Особливості розташування України стосовно годинних поясів”; „Джерела географічної інформації”; „Географічні дослідження на території України”; „Загальна характеристика природних умов і природних ресурсів”; „Природні комплекси і фізико-географічне районування”; „Використання природних умов і природних ресурсів та їх охорона”; „Фізична географія своєї області”; 9 клас - „Україна на карті світу”; „Використання природних умов і ресурсів та їх охорона”; „Населення України”; „Господарство”; „Соціальна інфраструктура”; „Україна і світове господарство. Зовнішні економічні зв'язки України”; „Глобальні проблеми людства та їх прояв на території України”; „Економічна і соціальна географія своєї області”; „Економічні райони України”.

З метою ефективного впровадження моделі були розроблені рекомендації щодо вивчення зазначених тем і розділів, уточнено і конкретизовано їх зміст. Щоб полегшити опанування соціокультурних знань до розділу „Населення України” впорядковано короткий словник термінів і понять соціокультурного змісту.

Як окрема складова змістового компоненту у дослідженні виступив курс „Політична географія”. Основна мета цього курсу — дати учням знання про територіальні аспекти політичної сфери суспільного життя, про вплив політичних чинників на стан довкілля, розвиток і розміщення об'єктів економіки, життя і діяльність людей; міжнародне співробітництво в різноманітних сферах людського життя. Програма курсу складається з вступу та п'яти основних тем („Сучасна політична карта”, „Групування та типологія країн світу за кількісними і якісними показниками”, „Суверенні країни та найважливіші міжнародні організації”, „Геополітика як складова частина політичної географії”, „Електоральна географія”). У процесі опанування курсу передбачено виконання учнями 8 практичних робіт. Курс „Політична географія” може вивчатися як факультативний у 9 класі, або курс за вибором у 10 класі з профільним навчанням.

Операційно-діяльнісний компонент моделі охоплює систему методів, форм та засобів навчання, які безпосередньо формують і визначають взаємини суб'єктів процесу навчання. Соціокультурна парадигма розвитку освіти передбачає застосування методів, які базуються на співтворчості, співробітництві учасників навчального процесу, апелюють до особистісного розвитку кожного учня, орієнтуються на індивідуалізацію та диференціацію навчання, сприяють розвитку творчого мислення. Особливу увагу в дослідженні приділено методам активізації пізнавальної діяльності учнів – діалогічному навчанню, проблемному навчанню, навчальним іграм, практичним методам, роботі з картографічним та статистичним матеріалом,

унаочненню процесу навчання культурними артефактами, використанню можливостей українського художнього слова та фольклору, самостійній роботі учнів, участі їх у дослідницькій роботі та соціальних проєктах. На основі цього критерію було сформульовано вимоги до методів навчання, що мають забезпечити позитивну результативність функціонування запропонованої моделі.

Контрольно-регулювальний компонент включає запитання для усного опитування, різнорівневі тестові завдання, творчі та дослідницькі роботи.

Оцінково-результативний компонент моделі представлений рівнями сформованості соціокультурних знань учні, які визначаються за допомогою інтелектуального, емоційно-ціннісного, світоглядного, поведінкового критеріїв. *Початковий рівень (незадовільний)* характеризується незначною соціальною грамотністю, відсутністю потреби в ознайомленні з соціокультурними знаннями, або низькою обізнаністю з ними; не завжди позитивним ставленням до знань; відсутністю соціальної активності, патріотичних почуттів, відповідальності за прийняті рішення та їх наслідки, за свою поведінку. *Середній рівень (пасивний)* характеризується частковою соціальною грамотністю, обізнаністю з соціокультурними знаннями: соціокультурні знання засвоюються тільки з примусу або формально; незначною соціальною активністю, відсутністю стійких патріотичних переконань, відсутністю єдиних критеріїв поведінки в соціумі та природному довкіллі. *Достатній рівень (задовільний)* характеризується сформованістю соціокультурних знань в учнів, відчуттям потреби в них, бажанням і вмінням використовувати їх на практиці. Учні мають достатній інтелектуальний потенціал та досвід соціальносхвальних способів поведінки для належного рівня виконання соціальних ролей. У них сформовані почуття патріотизму, приналежності до соціуму, осмислені і привласнені моральні та духовні цінності суспільства; йде активний процес формування еталонних рис громадянина України. *Високий рівень (еталонний)* характеризується глибокою обізнаністю щодо соціокультурних знань; поінформованістю про способи отримання необхідної інформації; вмінням використовувати отримані знання на практиці для належної адаптації до життєвих ситуацій; сформованістю життєвої позиції; досвідом соціальносхвальних способів поведінки; вмінням приймати рішення і нести за них відповідальність; високим ступенем сформованості патріотичних почуттів, відчуттям приналежності до соціуму, усвідомленням взаємозв'язку між особистісним і суспільним, високим рівнем сформованості еталонних рис громадянина України.

Для з'ясування ефективності та дієвості запропонованої моделі та методики було проведено формуючий експеримент. У формуючому експерименті брали участь понад 780 учнів експериментальних та 680 учнів контрольних класів загальноосвітніх навчальних закладів різних типів Київської та Чернівецької областей. Для вчителів, що проводили експеримент, відповідно до запропонованої моделі, було розроблено комплект дидактичних матеріалів: методичні рекомендації до тем і розділів з соціокультурним змістом курсу „Географія України” та факультативного курсу „Політична географія”; дидактична розробка теми „Населення України”, яка вклучас поурочне планування, розгорнуті плани восьми уроків, проблемні запитання та завдання, теми навчальних дискусій, приклади використання на уроках української поезії, завдання для контрольного зрізу знань та анкети-опитувальники.

Аналіз результатів формуючого експерименту свідчить про підвищення рівня сформованості соціокультурних знань учнів в експериментальних групах порівняно з контрольними, що підтверджено статистичними показниками (середньою арифметичною, середньоквадратичним відхиленням, коефіцієнтом варіації, значенням t -критерію, яке підпорядковане розподілу Стьюдента) (таблиця 1).

Таблиця 1

Статистичні характеристики експериментального дослідження

Статистичні характеристики	Класи	
	експериментальні	контрольні
Середня арифметична, бали	7,3	6,6
Дисперсія	5,03	5,32
Середньоквадратичне відхилення, бали	2,24	2,31
Коефіцієнт варіації, %	31,8	35,0
Значення t -критерію, яке підпорядковане розподілу Стьюдента	5,86	

За результатами контрольного зрізу в експериментальних класах частка робіт виконаних на високому рівні становила - 14,3%, на достатньому - 51,2%, на середньому - 30,3%, низькому (4,2%). У контрольних класах показники розподілись таким чином: високий рівень - 10,6%, достатній - 37,2%, середній - 46%, низький - 6,2%. Середній бал для експериментальних класів вищий (7,3), ніж у контрольних класах (6,6). Скориставшись методом статистичної перевірки гіпотез, ми перевірили ефективність навчання за розробленою моделлю з рівнем істотності $\alpha=0,05$. За даними „Таблиці значення квантилів t розподілу Стьюдента для $\alpha=0,05$ ” критичне значення

$t_{0,95}(1460) = 1,64$, що менше за фактичне, отримане нами ($t=5,86$). Отже, можемо стверджувати з імовірністю 0,95, що навчання за експериментальною моделлю сприяє підвищенню рівня успішності учнів.

Навчання за запропонованою моделлю сприяє підвищенню зацікавленості учнів в оволодінні соціокультурними знаннями. За даними опитування, 79% респондентів відзначили високий рівень ефективності експериментальної моделі на уроках географії. Аналіз запитань щодо з'ясування мотивації навчальної діяльності показав, що найбільшу частку мають мотиви особистісного становлення (88%), на другому місці – пізнавальні (82%), на третьому – утилітарні (досягнення успіхів у житті) і на четвертому – суспільні (76%). Формальні мотиви отримали тільки 36% від можливої кількості балів. Порівняно з констатуючим експериментом, збільшився відсоток суспільних мотивів. Отже, на основі результатів педагогічного дослідження можемо стверджувати, що експериментальна модель вплинула на формування особистості учнів, сприяла усвідомленню зв'язків між особистим і соціальним, між загальним добробутом й процвітанням країни та особистою реалізацією.

Загалом результати педагогічного дослідження дозволяють стверджувати, що процес формування соціокультурних знань на уроках географії України буде більш ефективним за умови дотримання створеної експериментальної моделі формування соціокультурних знань учнів.

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано розв'язання методичної проблеми формування соціокультурних знань учнів основної школи у процесі вивчення географії України, яке підтвердило гіпотезу дослідження і дозволило зробити такі висновки.

1. Історико-теоретичний аналіз проблеми дослідження свідчить, що актуальність наповнення соціокультурними знаннями змісту географічної освіти і курсу „Географія України” зумовлена трансформаційними процесами, що відбуваються в освіті і спрямовані на гуманізацію, гуманітаризацію, перетворення освітнього простору в соціокультурний. Серед шкільних географічних курсів інтегрований курс „Географія України” відіграє провідну роль у формуванні соціокультурних знань учнів, бо закладені в його змісті знання та завдання курсу, утворюють географічну основу соціокультурної компетенції особистості, що має реалізуватись, насамперед, в просторових межах своєї країни.

2. Історико-теоретичний аналіз змісту понять: „соціальне”, „культура”, „соціокультурне” дав нам змогу конкретизувати зміст поняття „соціокультурні знання” в системі географічної освіти.

3. У ході дослідження виявлено та обгрунтовано організаційні та психолого-педагогічні умови ефективного формування соціокультурних знань учнів. А саме: врахування особистісних характеристик учителя, його умінь, зокрема, прогностичних, організаційних, комунікативних, вміння здійснювати творчу діяльність, індивідуальний підхід, проводити дослідну роботу; врахування психологічних особливостей підліткового віку, що є критичним та важливим у формуванні фізіологічної соціально-психологічної основи особистості; застосування сучасних дидактичних принципів навчання, розподілених нами на загальнодидактичні та специфічні, що забезпечують викладання географії; створення навчальних ситуацій, які сприяють формуванню соціального досвіду особистості.

4. Запропонована модель формування соціокультурних знань учнів у процесі вивчення географії України розроблена на підставі введення до її складу цільового, мотиваційного, змістового, операційно-діяльнісного, контрольно-регулювального, оцінково-результативного компонентів. Системоутворюючими компонентами моделі є зміст – соціокультурні знання та методика їх вивчення. Операційно-діяльнісний компонент складає систему форм, методів і засобів навчання, що забезпечують ефективне засвоєння соціокультурних знань учнями, сприяють формуванню соціального досвіду особистості. Оцінково-результативний компонент моделі включає в себе рівні сформованості соціокультурних знань з урахуванням соціальної грамотності учнів, що визначаються за допомогою інтелектуального, емоційно-ціннісного, світоглядного, поведінкового критеріїв.

5. Для впровадження моделі у практику розроблено відповідні змістово-методичні матеріали: впорядковано короткий словник термінів і понять соціокультурного змісту, показані приклади використання уривків української літератури, фольклору на уроках географії, розроблено методичні рекомендації та детальні плани уроків до розділу „Населення України”, тем „Формування території України”, „Географічні дослідження на території України”. Окремим елементом змістового компонента моделі є програма курсу „Політична географія”, запропонована автором для поглиблення соціокультурних знань учнів.

6. Проведеним дослідженням доведено ефективність розробленої моделі та методики формування соціокультурних знань учнів у процесі вивчення географії України, що підтверджено статистичними показниками (середньою арифметичною, середньоквадратичним відхиленням, коефіцієнтом варіації, значенням t -критерію, яке підпорядковане розподілу Стьюдента), якісними показниками результатів опитування. Отриманий

результат t -критерію Стьюдента ($t=5,86$) більший за критичний ($t_{\kappa}=1,64$), що дозволяє стверджувати про ефективність запропонованої моделі.

Вважаємо, що проведене дослідження не висчерпує всіх аспектів проблеми. Є необхідність у подальшій розробці та вдосконаленні методики формування соціокультурних знань в окремих шкільних географічних курсах; впровадженні цієї методики у профільних класах, що вивчають аспекти життєдіяльності суспільства – географію культури, релігії, політичну географію, інтегровані курси суспільної географії.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Сорока М.В. Вивчення теми „Формування території України” у 9 класі // Географія та основи економіки в шк. – 1999. - №3. – С.21-24.
2. Сорока М.В. Позакласна гра-суд над сніговою лавиною // Географія та основи економіки в шк. – 1999. - №2. – С.17-19.
3. Сорока М.В. Програма курсу „Політична географія” // Географія та основи економіки в шк. – 2002. - №1 – С.8-10.
4. Сорока М.В. Формування соціокультурних знань у процесі вивчення географії України // Географія та основи економіки в шк. – 2003. - №3. – С.36-38.
5. Сорока М.В. Підручник „Географія України” – елемент сучасного соціокультурного освітнього простору // Проблеми сучасного підручника: Зб.наук.праць.- К.: Педагогічна думка, 2004. – Вип. 5. – С.174-181.
6. Сорока М.В. Машинобудування України // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 1999. - №44. С.3-6.
7. Сорока М.В. Етнографічні землі України – Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина // Краєзнавство. Географія. Туризм. - 1998. - №44.– С.7-8.
8. Сорока М.В. Географічні дослідження території України // Географія. - 2004. - № 16. – С.6-15.
9. Сорока М.В. Елементи етнопедагогіки у викладанні географії в школі // Географічна наука та освіта в Україні: Зб. наук. праць // За ред. Я.Б. Олійника. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С.76.
10. Сорока М.В. Використання засобів українознавства на уроках географії // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали Х щорічної міжнародної наук.-практ. конф. / За ред. П.Н.Кононенка, наук.ред.-упоряд. О.Б.Ярошинський. – К.:НДІУ, 2001. – С.227-231.
11. Сорока М.В. Політична географія в школі // Проблеми професійної підготовки вчителя школи майбутнього. Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф.: У 2 т. – Мелітополь: Мелітопол. держ. пед. ун., 2002. – Т.2. – С.12-14.
12. Сорока М.В. Політична географія в школі // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: Зб. наук. праць. – Вінниця: Консоль, 2002. – Вип. 3. – С.175-178.

13. Сорока М.В. Місце соціокультурних знань в шкільному курсі географії України //Актуальні проблеми розвитку економіко-географічної науки та освіти в Україні: Збірник тез доповідей. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2003. – С.164-167.
14. Сорока М.В. Формування соціокультурних знань у процесі вивчення географії України //Модернізація і реформування середньої, вищої і післядипломної географічної та картографічної освіти в країнах СНД: досвід, проблеми, перспективи: Матеріали XII Міжнарод. наук.-метод. семінару (Харків, 8-12 вересня 2003 р.) – Вінниця: АртЕкс- У Лтд., 2003. – С.152-153.
15. Сорока М.В. Соціокультурні знання в шкільному курсі „Географія України”// Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб.наук.праць: У 4 т. – К.:ВГЛ Обрії, 2004. – Т.4. – С. 98-100.

АНОТАЦІЇ

Сорока М.В. Формування соціокультурних знань учнів основної школи у процесі вивчення географії України. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 – теорія та методика навчання географії. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2005.

У дисертації представлено модель та методику формування соціокультурних знань учнів основної школи у процесі вивчення географії України. Мета, зміст, засоби, організаційні форми контролю є складовими компонентами моделі. Здійснено аналіз тем курсу „Географії України” щодо можливості надання соціокультурних знань учнів, конкретизовано їх зміст. Створено навчальну програму „Політична географія”. Розроблено критерії та рівні сформованості соціокультурних знань з урахуванням соціальної грамотності особистості. Експериментально доведено ефективність запропонованої моделі.

Ключові слова: географічна освіта, географія України, соціокультурні знання, модель, методика, формування знань, психолого-педагогічні умови.

Сорока М.В. Формирование социокультурных знаний учащихся основной школы в процессе изучения географии Украины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02. – теория и методика обучения географии - Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2005.

В диссертации представлена экспериментальная модель формирования социокультурных знаний учащихся основной школы в процессе изучения географии Украины. Учитывая актуальность социокультурной парадигмы

развития образования, обосновано необходимость наполнения школьных географических курсов и курса «География Украины» социокультурными знаниями. Проведенное исследование позволило сделать вывод, что изучению социокультурных знаний в курсе «География Украины» способствуют следующие факторы: тенденция к преобразованию образовательного пространства в социокультурное; гуманизация и гуманитаризация образования, опыт мировой и отечественной педагогики; исторический опыт географической науки по изучению жизнедеятельности человека во всех аспектах; научные поиски ученых-географов, методистов. Теоретически обоснованы основные понятия по проблеме исследования. Конкретизировано содержание понятия «социокультурные знания» в системе географического образования. Разработанная модель формирования социокультурных знаний у учащихся в процессе изучения географии Украины состоит из целевого, мотивационного, содержательного, операционно-деятельственного, контрольно-регулирующего, оценочно-результативного компонентов. Определены и проанализированы организационные, психолого-педагогические условия успешного функционирования предложенной модели. К ним отнесены: личностные характеристики учителя (прогностические, организационные, коммуникативные умения, умения осуществлять творческую деятельность и индивидуальный подход, умение проводить исследовательскую деятельность), психологические особенности подросткового возраста, применение современных принципов дидактики; создание в процессе обучения ситуаций, содействующих социальному воспитанию. Детально проанализированы темы, имеющие социокультурное содержание. Конкретизированы географические знания курса, которые могут рассматриваться как геосоциокультурные и являются основой для формирования социальной компетентности личности, социальной грамотности, развития личностных качеств гражданина Украины. Предложены методические рекомендации к темам и разделам курса: «Географические исследования территории Украины», «Формирование территории Украины», «Население Украины», состоящие из словаря терминов и понятий, примеров использования произведений украинской литературы на уроках, планов уроков, разработанных соответственно предложенной методики. Для углубления социокультурных знаний учащихся предложен курс «Политическая география». Представленные в модели методы, формы и средства обучения обеспечили успешное ее функционирование и составили основу методики формирования социокультурных знаний, которая направлена на осознание учениками

личностной и общественной значимости этих знаний, создание учебных ситуаций, способствующих формированию социальной грамотности личности. Оценочно-результативный компонент модели представлен критериями (интеллектуальный, эмоционально-ценностный, мировоззренческий, поведенческий) и уровнями сформированности социокультурных знаний с учетом социальной грамотности личности. В диссертации дан сравнительный анализ результатов констатирующего и формирующего экспериментов, который свидетельствует об эффективности предложенной модели, что подтверждено статистическими и качественными показателями.

Ключевые слова: географическое образование, география Украины, социокультурные знания, модель, методика, формирование знаний, психолого-педагогические условия.

Soroka M.V. Formation of social and cultural knowledge among the pupils of the basis school in the process of studding of Geography of Ukraine. – Manuscript.

Dissertation in search of scientific Degree for Candidate of Pedagogical Sciences in specialty 13.00.02. – theory and methodology of training Geography. – National M.Dragomanov Pedagogical University, Kyiv, 2005.

The dissertation present methods of formation of social and cultural knowledge among the pupils of the basis school in the process of studding of Geography of Ukraine. The aim, content, methods, activities and means of teaching, organization forms of teaching and control with the diagnosis are the components suggested by didactic system. The themes of the course „Geography of Ukraine” were analyzed concerning the social and cultural knowledge, their content was rendered concrete. The teaching course „Political geography” was suggested. The criterions and levels of formation of social and cultural knowledge were worked up taking into consideration individual’s social competence and the civilization’s building up. The efficiency of the suggested model was tested experimentally.

Key notions: geographical education; Geography of Ukraine, social and cultural knowledge; model; methods; psychologically-pedagogical conditions: teaching and educational process.